

LIUDENNUS MURRETUTKIMUKSISSA JA SAVOLAISMURTEISESSA KIRJALLISUUDESSA

uomen itämurteiden liudennus (*ol', pur', paljo, sanoñ*) on ilmiö, jonka merkintä on aiheuttanut päänvaivaa sekä kielitieteilijöille että murteella kirjoittaville. Murteentutkimuksessa on yhtenä ongelmana liudennuksen laaja distribuutio, sillä ilmiö kuuluu moniin äänneympäristöihin ja muotoryhmiin. Samassakin murteessa voi esiintyä vaihtelua sen mukaan, millaisessa sanassa tai äänneympäristössä liudentuva konsonantti on. Levikkialueensa laitamilla liudennus heikkenee vähitellen, niin ettei sillä ole jyrkkää isoglossia (Kettunen 1930: 106, 1940a: nro 3). Murteen kerääjä tai tutkija joutuu näin ollen ratkaisemaan, merkitseekö liudennuksen systemaattisesti kaikkiin mahdollisiin asemiin, selvittääkö kyseisen murteen distribution vai yrittääkö seurata liudennusta tapaus tapaukselta. Murrekirjallisuudessa liudennuksen ongelmana on se, että kirjoituksessa voi käyttää vain tavanomaisia aakkosten kirjaimia, ei ääntämystä osoittavia diakriittisiä merkkejä.

Tässä artikkelissa tarkastelen liudennusilmiötä suomalaisissa murretutkimuksissa ja savolaismurteisessa kirjallisuudessa. Tavoitteenani on selvittää, millaisen kuvan kielitieteilijät antavat itämurteiden liudennuksesta eri aikoina ja miten hyvin savolaisten murrekirjailijoiden merkintätavat vastaavat tuota kuvaa. Liudennusta on käsitelty murteentutkimusessamme sen alkuvaiheista lähtien, mutta kuvaukset ovat muuttuneet, kun vertaileva kielentutkimus vaihtui 1800-luvun lopussa nuorgrammaattisiin metodeihin ja kun nämä myöhemmin saivat lisävirikkeitä muista kielentutkimuksen suuntauksista, esimerkiksi strukturalismista.

Toinen pääkysymykseni koskee kansanlingvistiikkaa: millaiseksi ilmiöksi ei-kielitieteilijät hahmottavat liudennuksen ja miten he merkitsevät sen murreteksteissään? Kansanlingvistisessä tutkimuksessa analysoidaan ei-kielitieteilijöiden havaintoja ja käsityksiä kielestä. Kirjoitettu murre tuo nämä käsitykset esiin epäsuorasti, ja niiden selvittäminen vaatii tarkemman lingvistisen analyysin. Tätä varten olen valinnut murrekirjallisuudesta

tarkasteltavaksi savonmurteisia teoksia neljältä eri kirjoittajalta. Vanhin niistä on Kalle Väänänen runokokoelma Sanarrieskoo (= KV 1931, 285 s.), joka edustaa varsinaista murrekirjallisuutta. Muut teokset ovat Matti Lehmosen Kalevala savon kielellä (= ML 1999, 392 s.), Raili Pursiaisen ja Heikki Hyvärisen Matteuksen evankeliumi savoks huastettuna (= RP–HH 2000, 182 s.) ja Olavi Rytkösen Apostolliin teot (= OR 2000, 125 s.). Nämä kolme teosta kuuluvat 1990-luvulla alkaneen murreaallon tuotoksiin, ja ne ovat syntyneet yleiskielisten tekstien pohjalta, siis eräänlaisina käännoksinä.

Teosten sivumäärät eivät sellaisinaan ole vertailukelpoisia, ja siksi olen käynyt Kalevalasta systemaattisesti läpi vain joka viidennen luvun (1, 6... Loppusanat), minkä lisäksi olen poiminut täydennysesimerkkejä luvuista 2–5, 17–20, 32–35 ja 47–50. Tekstin määrää tärkeämpänä kriteerinä aineiston valinnassa olen pitänyt sitä, että erilaisia liudennustapauksia kertyisi riittävästi, jotta niistä voisi päätellä kirjoittajan ratkaisut. Väänänen runokokoelma on fonologisessa ja morfologisessa mielessä kaikkein monipuolisin. Myös Kalevalan otoksessa on esimerkkejä kaikista mahdollisista tyypeistä, joskin epätasaisemmin. Raamatun käännökset ovat kirjoista, joiden teksti on kertovaa, joten niidenkin liudennustapausten valikoima riittää hyvin vertailuun. Raili Pursiainen ja Olavi Rytkönen ovat julkaisseet savoksi muitakin teoksia edellä mainitsemiäni lisäksi. Pursiaiselta on ilmestynyt muun muassa murrekatekismus (RP 1999), Rytköseltä sarjakuva-albumeja (OR 1997 ja OR 1999) ja sananparsikirjasia (OR 2001 ja OR 2003). Näiden kaikkien liudennusaineisto on temaattisista syistä hyvin vähäistä tai yksipuolista¹, mutta olen etsinyt niistä täydennystä joihinkin tyypeihin. Vertailuaineistoa olen koonnut myös eräistä muista savoksi kirjoitetuista teksteistä. Vanhimmat savolaismurteiset julkaisut ovat ilmestyneet 1900-luvun alkuvuosikymmeninä (Koski 2002: 65), ja näistä olen valinnut K. Halosen ja Kaarlo Hemmon (K. H. Tiuhonen) murrejutut, joissa on käytetty Rautalammin murretta (Halonen 1923 [1909]; Hemmo 1927).

Olen poiminut perusaineistostani kaikki erilaiset liudentuneiksi merkityt sananmuodot, mutta en niiden toistoja, joten tarkkoja laskelmia suhteista ei voi tehdä. Lisäksi olen poiminut vastaavat vaihtelutapaukset, joihin liudennusta ei ole merkitty (esimerkiksi *ol, tuomar*), sekä valikoiman muista sellaisista tapauksista, jotka on säännöllisesti jätetty merkitsemättä. Esimerkkeinä käytän irrallisia sananmuotoja, koska ne paljastavat ilman kontekstiäkin liudennuksen merkinnän. Virkkeenalkuiset sananmuodot olen muuttanut pienikirjaimisiksi, erisnimissä sen sijaan säilyttänyt ison alkukirjaimen. Koska ortografiset valinnat ovat kirjoittajakohtaisia, viitataan perusaineistoon tekijöiden nimikirjaimilla ja vuosiluvuilla. Kirjallisuudenlajilla — esimerkiksi uskonnollisen kielen käännoksellä — ei ole merkitystä liudennuksen osoittamiseen, minkä voi hyvin todeta vertailemalla saman kirjoittajan (esimerkiksi OR:n) erityyppisiä tekstejä. Sen sijaan merkintätapoihin saattaa vaikuttaa se, että joidenkin tekstien murreasun tarkistuksessa on käytetty asiantuntijaa (esim. OR 1997, OR 1999 ja ML 1999).

¹ Katekismuksen ja sarjakuvien liudennustapaukset ovat enimmäkseen nominien loppuheittoisia nominatiivimuotoja. Katekismuksessa on runsaasti myös liudennuksen mahdollistavia konditionaalimuotoja, esimerkiksi *Luoja kuitennii tahtoo, että myö nähtäs oma tilammo ja osattas pyytee syntii anteeks* (RP 1999: 48). Rytkösen sananparsissa taas toistuu yksikön 2. persoonan possessiivisuffiksi, esimerkiksi *Oo, eläkä vuan oo olovinas* (OR 2001: 38); *Tahto vettää puolet sinunnii kuormastas* (OR 2003: 23).

Perusaineistona käyttämissäni teoksissa ei selitetä tarkemmin, minkä savolaismurteisen alaryhmän murretta ne edustavat. Kaikkien kirjoittajien koti- tai asuinpaikat viittaavat kuitenkin Pohjois-Savoon, joten teokset ovat tässä suhteessa keskenään vertailukelpoisia. Jos aluetta ei määritellä tarkemmin, *savon murteella* tai *kielellä* tarkoitetaan yleensä Pohjois-Savon murretta, siis sitä murretta, jonka keskuksena on Kuopio (Mielikäinen ja Palander 2002: 95–96). Valitsemieni tekstien pohjoissavolaisuus näkyy kieliasussa selvimmin *aa:n* ja *ää:n* diftongiutumisasiesta (*mua, piä, suoloo, leipee*), diftonginreduktiosta (*aeka, laalu*) ja *eA, OA* -yhtymien vastineista (*korkee, puttoo*).

LIUDENNUS MURTEENTUTKIMUKSEN KOHTEENA

Kielitieteellisesti määriteltynä liudennus on konsonanttien lisäartikulaatio, joka merkitsee, että kieli kohooa konsonanttia äännettäessä kitalakea kohti *j*-mäiseen asentoon (esimerkiksi Hakulinen ja Ojanen 1976 s.v. *palataalistua*). Suomen itämurteiden liudennus palautuu muinaiskarjalaan, ja sen otaksutaan saaneen alkunsa venäjän vaikutuksesta. Se on syntynyt ensin kombinatorisesti *i:n* tai *j:n* etisissä dentaalikonsonanteissa (*uñi, paljon*), ja *i:n* loppuheiton jälkeen siitä on tullut distinktiivinen piirre. *i:n* etisestä asemasta liudennus on levinnyt myös painottomien *i*-diftongien jälkeisiin dentaaleihin, kun näiden *i* on heikentynyt ja kadonnut (*punašta, sanoñ*). Kyseessä on siis *i:n* tai *j:n* aiheuttama regressiivinen tai progressiivinen assimilaatioilmiö, joka helpottaa ääntämystä, nimenomaan siirtymistä äänneestä toiseen, ja tästä syystä puhutaankin usein *liudennussiiirtymästä*. (Itkonen 1968.)

Omaperäistä suomen murteiden liudennuksessa on venäjään verrattuna sen rajoittuminen dentaalikonsonantteihin, vokaaliympäristön vaikutus ilmiön vahvuuteen ja artikulaatiomuutoksen sijainti. Artikulaatiossa on olennaista se, että kielen asennon muutos tapahtuu ennen liudentuvan konsonantin ääntämistä, ei sen jälkeen. Konsonanttia edeltävän vokaalin heleytyminen ja muuttuminen loppua kohti *i*-mäiseksi on siinä mielessä erikoista, että liudennuksen aiheuttava *i* tai *j* on regressiivisissä tapauksissa vasta konsonantin jäljessä. Terho Itkosen mukaan siirtymä konsonantista *i*:hin tai *j*:hin on joidenkin vokaalien jälkeen ollut kuitenkin niin jyrkkä (esimerkiksi *uni*), että assimilaatio on ikään kuin »ottanut vauhtia» jo ennen konsonanttia. (Itkonen 1968: 78–79, 81, 102–103.)

Liudennus kattaa lähes kaikki suomen itämurteet, ja sen ulkopuolelle jäävät vain Kainuu, osa niin sanottua savolaiskiilaa ja osa kaakkoismurteita. Länsimurteiden puolella heikkoa liudennusta tavataan kaakkoishämäläisten murteiden Hollolan ryhmässä. (Kettunen 1940a: nro 3.) Vanhimmissa itämurteita käsittelevissä murremonografioissa — Torsten Aminoffin vermlantilaistutkimuksesta (1876) lähtien — liudennukseen on kiinnitetty varsin paljon huomiota, ja se esitellään foneettisesti melko tarkkaan. Sen nimityksenä käytetään jo 1800-luvun tutkimuksissa omaperäisiä termejä *liudennus* tai *liutuminen*² (esim. Brax 1890: 234–235; Reijonen 1893: 19) sekä Sieversin fonetiikasta (1881:

² Vertaa murt. *liutua* 'liueta, sulaa, pehmetä' (esim. jäästä, voista). Sanasta on tietoja varsinkin itämurteista, eniten Pohjois-Karjalasta ja Kainuusta (SMSA 1). Nykysuomen sanakirjassa sanaa ei ole, mutta Lönnrotin sanakirjassa (1874) luetellaan *liutua*-verbin 'vekna, uppmjukas, upplösas, utmattas' lisäksi useita *liutu*-kantaisia verbi- ja nominijohdoksia.

142) tuttuja vierasperäisiä termejä *muljeeraus* (saks. *Mouillierung* < ransk. *mouiller* 'liudentaa') ja *palatalisaatio* (< lat. *palatum* 'kitalaki'). Toisin kuin 1900-luvun äännehistorioissa liudennusta käsitellään myös vokaaleihin kuuluvana ilmiönä (esim. Grotenfelt 1878: 313; Hyryyläinen 1893: 14; Tarkiainen 1904: 81–82; vielä Kettunen 1910: 89). Tällöin puhutaan vokaalien *palatalisaatiosta*, joskus *dilueerauksesta* tai *diluutiosta* (< lat. *diluo* 'liuottaa, ohentaa, sulattaa, heikentää'; esim. Grotenfelt ja Brax mp.). Artikulaation kuvaukset ovat tarkkoja, kuten käy ilmi seuraavasta eteläsavolaista Hirvensalmen murretta kuvaavasta sitaatista: »Palataliseerattuina kuuluvat vokaalit korkeammilta kuin tavallisesti, mikä johtuu siitä että kieli ei ole niin paljon kokoonvedetty kuin tavallisten vokaalien ääntäminen vaatii, vaan vähän pitennettynä kohotaksen *i:n* vaatimaan asemaan samalla aikaa kun äänijäntereet soivat» (Hyryyläinen 1893: 14).

Kettusen tutkimusten (1910 ja 1930) jälkeen liudennuksen ääntämys sivuutetaan äännehistorioissa kokonaan, eikä vokaalien palataalistumista mainita enää. Sen sijaan esitellään ilmiön esiintymisehdot, liudentuvat konsonantit ja mahdolliset äänneympäristöt tai muotoryhmät. Esimerkiksi Ruoppila (1955: 117–118) luettelee liudennuksen kuuluvan äyrämöismurteissa *i:n* loppuheittotapauksiin, *ii:n* etisiin myöhäsyntyisiin geminaattoihin, sanansisäisen *j:n* ja *i:n* etisiin dentaaleihin, *i*-diftongin kadonneen *i:n* jälkeisiin dentaaleihin, *llinen*-nomineihin ja eräisiin lainasanoihin. Suunnilleen samoin ovat esittäneet liudennuksen Turunen itäisistä savolaismurteista (1959: 192–194) ja Leskinen Luoteis-Laatokan murteista (1963: 293–297). Savolais- ja kaakkoismurteiden välillä on kuitenkin joitakin eroja, ja jo Kettunen toteaa liudennuksen kaakkoismurteissa ja Etelä-Savossa laajemmaksi kuin Pohjois-Savon murteissa (1930: 106).

1800-luvun murretutkimusten ja myöhempien äännehistorioiden kuvaukset eroavat toisistaan siinä, että edellisissä kohteena ovat liudennuksen artikulatoriset ja foneettiset ominaisuudet, jälkimmäisissä esiintymisedellytykset, siis fonologinen distribuutio. Murteentutkijat ovat päätyneet pohtimaan myös liudennuksen fonologista asemaa. Joissakin tapauksissa liudentuneet konsonantit ovat oppositiossa liudentumattomien kanssa, kuten *harjas* 'harjasi' : *harjas*, *suol* 'suoli' : *suol* 'suolla', *kirjań* : *kirjan*, *sanoń* : *sanon*. Progressiivisen liudennuksen muotoryhmissä diftongin jatkaja ei kuitenkaan esiinny vain dentaalien edellä, vaan sitä voi seurata myös *k* tai *se* voi olla sananloppuinen, esimerkiksi *sana* : *sano^{ks}*, *sanoa* : *sanoⁱ*. Itkosen mukaan (1968: 88–94) olisikin tarkoituksenmukaisempaa kuvata liudennuskorrelaatio vokaaliston ilmiönä, jolloin kvantiteettikorrelaatio */o/* : */oo/* vastaisi lyhyen ja pitkän diftongin korrelaatio */ó/* : */oi/*. Lyhyen diftongin käsite ei sinänsä ole uusi, sillä jo Grotenfelt (1878: 334–335) esittelee Keski-Suomen murteista »lyhytarvoisen» ja »täysarvoisen» diftongin korrelaatiota *oi*-vartaloisten nominien ja verbien taivutusmuodoissa (ks. myös Rapola 1919–1920: 7).

LIUDENNUKSEN MERKINTÄ

KIELITIETEELLINEN TRANSKRIPTIO

Liudennuksen merkiksi on vakiintunut jo vanhimmissa itämurteiden tutkimuksissa (esim. Grotenfelt 1878; Lönnbohm 1879) suomalais-ugrilaisen transkription mukainen akuuttimerkki, joka liitetään liudentuvaan konsonanttiin: *ń*, *l*. Sen rinnalla on 1800-luvulla käyt-

tetty toisenlaistakin merkintätapaa: akuutilla merkityn konsonantin edelle on lisätty rivinylinen *i*: *tui'*, *mäi'n*. Aminoff on kuvannut tällä kirjoitusasulla Vermlannin savolaismurteiden liudennusta (1876: 201), mutta käyttänyt muuten pelkkää akuuttia, kun taas Hyyryläinen (1893) on valinnut sen Hirvensalmen murteen tutkimuksessaan systemaattiseksi merkintätavaksi. Merkintä on tarkempi kuin pelkkä akuutti, sillä se viittaa ääntämykseen, siis siihen, että artikulaatiomuutos alkaa konsonantin edellä. Tarkkaan ottaen rivinylinen *i* on kuitenkin vokaalin palataalistumista osoittava merkki, kuten Hyyryläinen selittää (mts. 14). Saman ilmiön on Tarkiainen merkinnyt Juvan murteen tutkimuksessaan vokaalin alle lisäämällään etisyyden merkillä, mutta vain vokaalin palataalistumista esitellessään: *vət'* (1904: 14, 82).

Rivinylisellä *i*:llä on liudennuksen yhteydessä toinenkin funktio. Sillä on nimittäin voitu osoittaa *i*-diftongeissa tapahtunutta *i*:n heikentymistä, lyhenemistä, joka ei ole vielä johdannut liudennukseen. Aminoffin mukaan (1876: 200–201) Vermlannin savolaismurteiden painottomien *i*-diftongien *i* on »kulunut puolikuntoiseksi», ja hän on käyttänyt niistä merkintää *hevo'n*, *anno'n*. Kettusella vaihtelevat samoista murteista merkintätavat *hevo'n* ~ *uamut'silla* (vrt. *vuos'*; 1910: 49), ja myös esitellessään sydänsavolaisia murteita hän on maininnut »puolikuuluvan» diftongin vaihtelevan liudennuksen kanssa: *puna'n* ~ *hevo'sia* (1930: 119–120). Yli-Paavolan selvityksen mukaan (1977: 31–34) rivinylisestä *i*:stä näyttää silti tulleen joissakin 1920–1940-luvun tarkemmissa transkriptioissa merkintätapa, jolla progressiivinen liudennus on erotettu regressiivisestä liudennuksesta.

Murretutkimuksissa ja murrenäytekokouelmassa on käytetty yhtä merkintätapaa siitä riippumatta, minkäasteinen liudennus on vahvuudeltaan. Kun ääntämys vaihtelee jopa äänneympäristön ja tavuaseman mukaan, asteet voisi erottaa transkriptiossa aivan kuten muissakin foneettisissa muutoksissa (esimerkiksi geminaatioilmiöt, diftonginreduktio) tehdään. Äännehistorioissa heikko liudennus mainitaan kyllä ilmiön käsittelyssä, joskin se on merkitty eri tutkimuksissa eri tavoin: *vet* (Ruoppila 1955: 117); *velpojat* (Leskinen 1963: 293). Edellinen merkintä viittaa konsonantin etisyyteen, jälkimmäinen koronaalisuuteen eli siihen, että ääntämykseen osallistuu kielen kärjen lisäksi kielen lapa; liudentuneet dentaalit ovat siis apikoronaalisia (Äimä 1932: 384). Kun suomalais-ugrilaista transkriptiota yksinkertaistettiin 1970-luvun alussa, annettiin suosituksiksi yhden merkin käyttö (*vel*), koska vahva ja lievä liudennus eivät ole koskaan oppositiossa keskenään (Itkonen 1973: 25–26).

MURREKIRJALLISUUS

Kirjaimiin liitettäviä lisämerkkejä ei voi käyttää ei-tieteellisessä, kaikkien luettavaksi tarkoitettussa murrekirjallisuudessa. Liudennuksen merkiksi on kirjallisuudessa jo alusta lähtien (esim. Halonen 1923 [1909]; Hemmo 1927) vakiintunut konsonanttiin liitetty *j*.³ Yhden äänteen kaksikirjaiminen merkintä on poikkeuksellinen ilmiö, sillä muissa savo-

³ Murretutkimusten ja murrekirjallisuuden välimaastoon sijoittuvat transkriptionsa puolesta monet harrastajien keräämät kielennäytteet ja sanakokoelmat lause-esimerkkeineen. Niissä merkintätavat saattavat olla kirjoitetun kielen konventioiden mukaisia, niin että liudennusta on merkitty *j*:llä (ks. Juusela ja Paunonen 1978: 10–11, 18–19).

laispiirteissä — esimerkiksi diftonginreduktiossa — on pystytty valitsemaan yksikirjaiminen kirjoitusasu. Tavallisimmin liudennusta osoittava *j* seuraa konsonanttia: *lj, rj, nj, sj, tj*. Tämä on nykyään lähes yksinomainen merkintätapa, ja sitä ovat käyttäneet aiemmatkin murrekirjailijat, vaikkakaan eivät johdonmukaisesti. Se on myös Savon kielen seuran⁴ antamien kirjoitusohjeiden mukainen (A 4/1996: 5). *j*:tä ei kuitenkaan voi merkitä kaikkiin mahdollisiin asemiin, sillä esimerkiksi keskellä sanaa se ohjaisi hahmottamaan kyseiset konsonantit eri tavuihin kuuluvien konsonanttien yhtymiksi; vertaa esimerkiksi **tuljin, *punanjen, *takasjin*. Progressiivisen liudennuksen merkintään *j* sopii vain silloin, kun liudentuva konsonantti on sanan lopussa: *sanotj, sillonj*.

Edellä mainittu merkintätapa ei ole murrekirjallisuudessa ainoa laatuaan, sillä *j* on saatettu sijoittaa myös konsonantin edelle: *jl, jr, jn, js, jt*. Merkintä vastaa paremmin liudennussiirtymän ääntymistä ennen konsonanttia, ja sitä voi käyttää myös progressiivisen liudennuksen yhteydessä: *punajnen, takajsin*. Kettunen on kuvannut viron kielessä ja savolaismurteisissa esiintyvän liudennuksen ääntämystä kirjoitusasuilla *kajllis* 'kallis', *ujn* 'uni' (1961 [1928]: 9), ja hän on valinnut saman merkintätavan murrerunoihin, jotka hän on julkaissut nimellä Toivo Hovi (1950): *sokujrmurua, ojllii* 'olikin', *kippajjs, ojl tuiskujnen ilima* (s. 32), *Vaevajstalloon ystävä kuojl* (s. 30), *satujt* (s. 18), *kalojllekkää* (s. 27). Kettusen ratkaisu on nostettu esiin viimeaikaisessa keskustelussakin (esim. A 1/2003; Mielikäinen 2003), ja Esko Nieminen on päätenyt samaan merkintätapaan — *vejs, sujs, suotujsa* — juuri julkaisemassaan savon murteen aapisessa (2004). Nieminen pitää perinteistä kirjoitusasua *vesj, susj* virheellisenä, koska se »ei tue vierasheimoisien ääntämistä oikein» ja koska hänen aapisensa »tarkoituksena on opettaa oikeata savon ääntämistä muille kuin syntysavolaisille» (mts. 21, 34).

Murrekirjallisuudessa on vielä kolmaskin tapa osoittaa liudennusta. Sen mukaan regressiivinen liudennus merkitään konsonantin jälkeisellä, progressiivinen konsonantin etisellä *j*:llä: *tulj, takajsin*. Tätä kahtalaisuutta ovat tavoitelleet vanhoista murrekirjailijoista Halonen ja Väänänen, esimerkiksi

konj 'koni', *koasj, soattelj, korvissanj – imeläloatujne, vihojllisillenkaa, minä sanojn, en toivojs* (Halonen 1923 [1909])

monj, sulj, iäntelj, Savommuastanj – vuojn 'vuoden', *tämmöjstä, tietäjs, sillojn ~ pitäsaj, sillonj* (KV 1931).

Johdonmukaisimmin tämä kahtiajako on toteutettu Suomen kansan murrekirjassa (SKMK 1945), joka on toimitettu 1930-luvulla järjestetyn kirjoituskilpailun käsikirjoitteista, esimerkiksi

Minä olin sillon tuommojnen mustilaespoegan kokojnen rehvoke, siit on jo aekoo ylj kuuvenkymmenen vuen kun ensmäenen laeva rupesj kulukemaan lisalamen vesilä (Iisalmi, SKMK 1945: 84).

⁴ Savon kielen seura on perustettu vuonna 1982, ja sen tarkoituksena on sääntöjen mukaan »savon kielen ja savolaismurteiden tutkiminen ja hoitaminen, savolaisen puhekielen ja kirjoitetun kielen säilyttäminen ja kehittäminen, kirjailijoiden sanataiteen tutkiminen ja hyödyntäminen sekä savolaisen ilmaisun kaikinpuolinen tukeminen». Seuran jäsenlehti on Aakusti, joka ilmestyy 4–5 kertaa vuodessa. (Savon kielen seura ry 2004.)

Savolaistekstien yhdenmukaiset merkintätavat viittaavat kuitenkin toimittajien kynän jälkeen, sillä alkuperäisissä käsikirjoitteissa (SMSA 2) progressiivista liudennusta ei ole merkitty juuri koskaan ja regressiivisissäkin tapauksissa merkinnät ovat erittäin kirjavia (näistä jäljempänä). Nykyään regressiivisen ja progressiivisen liudennuksen erottaminen on harvinaista, vaikkakaan ei täysin tuntematonta, esimerkiksi

Vilikajsi sivujllenj. Ei näkynnä kettää. Kietajsin kätenj koevu ympärille. Paenojn ohtanj sen silleetä ohtoo vaste. (Reinikainen 1997: 6.)

käsjuuhelu 'tappelunnujakka, *ortelj* 'järjestys', *puarjuhone* 'baari' – *nousuluontojne* 'äkkikipikainen, helposti suutuva', *nykyjssä* 'nykyisenä', *nyväjstä* 'nykäistä, tönäistä, hipaista', *näläväjstä* 'syödä vähän nopeasti' ~ *nihkasjta* 'jääää vähää vaille, puuttua jotakin vain vähän', *nolokkasjta* 'tippua tipoitain' (Eskelinen 1997: hakusanoja).

Analysoimieni murretekstien kirjoittajista Lehmonen, Pursiainen ja Hyvärinen sekä Rytkönen ovat merkinneet liudennusta osoittavan *j*:n johdonmukaisesti konsonantin jälkeen: *olj, ympärj*. Väänäsen runoissakin tämä merkintätapa on yleisin, mutta joissain sananmuodoissa vaihtelevat kirjoitusasut *sillonj* ja *sillojn*. Erittelen näitä tapauksia jäljempänä tarkemmin.

LIUDENNUS FONEETTISENA ILMIÖNÄ

LIUDENTUVAT KONSONANTIT JA KONSONANTTIYHTYMÄT

Kuten edeltä on käynyt ilmi, liudennus koskee suomen murteissa vain dentaalikonsonantteja. Joissakin tutkimuksissa mainitaan niiden lisäksi liudentuvana myös *h* (esim. Tarkiainen 1904: 10; Kettunen 1910: 48), jopa *k* (Hyyryläinen 1893: 26). Eri konsonanttien liudennustaipumusta ei ole yleensä eritelty, mutta levikkialueen länsilaidalta on havaintoja, joiden mukaan *l* liudentuu herkemmin kuin muut konsonantit (esim. Siikasmaa 1972: 59; Yli-Luukko 1980: VIII). Geminaattakonsonanteista vain myöhäsyntyiset geminaatit osallistuvat regressiiviseen liudennukseen, mikä osoittaa liudennuksen yleisgeminaatiota vanhemmaksi ilmiöksi: *kottii* < *kotiin*, mutta *otti*. Kaakkoismurteissa ja Etelä-Savossa liudentuu myös *llinen*-nominien *ll* (ks. Leskinen 1963: 296). Geminaatoissa liudennus heikenee konsonantin loppuosaa kohti, ja tavallisesti osoitetaan liudentuneeksi vain alkukomponentti.

Yksinäiskonsonanttien lisäksi liudennusta tavataan konsonanttiyhtymien alkukomponenteissa. Koko levikkialueella ovat dentaalit *j*:n edellä liudentuneita (*pal'jo, mar'ja*), ja usein mainitaan myös *nh, rh* (*vañhin, kar'hi*), joskus muitakin konsonanttiyhtymiä: *mañsikka* (Turunen 1959: 194), *muñtikka* (Leskinen 1963: 296), *kar'kismus* (Tarkiainen 1904: 60). Ekspressiivisanoissa esiintyvä *ts*-aines tai sen etinen konsonantti voi liudentua ilman viereisen *i*:n vaikutustakin, esimerkiksi *juñt'sahtaa* (Tarkiainen 1904: 59), *lut'sakkata* 'imelää' (Mielikäinen 1981: 137).

Analysoimassani murrekirjallisuudessa liudennusta osoittava *j* liittyy lähes aina yksinäiskonsonanttiin: *sulj, verj, tosj, alttarj, aekasj*. Nämä ovat yleensä dentaaleja, mutta myös loppuheiton kautta sananloppuiseksi jääneestä *k*:sta, jopa *p*:stä, on jokunen esimerkki:

- KV 1931: *lakj, tekj, tukjpylyväs ~ tok, tek, väk, näk*
 ML 1999: *tekj, rekj-vetone; siipj ~ hak, tok*
 RP–HH 2000: *näkj ~ näk (yleensä), tek, tok.*

Konsonanttiyhtymiin *j* on merkitty vain poikkeuksellisesti: *sukuvirsj* (KV 1931). Myös myöhäsyntyiset geminaatat ovat kaikilla kirjoittajilla yleensä *j*:ttömiä: *ollii* 'olikin', *männii* 'menikin', *kottiin, sussiin sekkaan*. Pursiaisen ja Hyvärisen tekstissä (2000) on tästä yksi poikkeus: savolaisen (*i*)-liitepartikkelin sisältävä *ollii* on saanut kirjoitusasun *oljlji*, vaikka muut vastaavanlaiset imperfektimuodot on kirjoitettu ilman *j*:tä: *tullii, männii*. Suurtaajuisen *olla*-verbin imperfektimuoto *olj* on yksi selvimmin liudentuneeksi hahmottuvista sananmuodoista, joten ääntämyksen osoittaminen myös savolaisen liitepartikkelin edellä on ymmärrettävää. Suomen kansan murrekirjassa (SKMK 1945) merkintätapa *CjC* on yhdenmukaistettu muotoryhmästä riippumatta kaikkiin myöhäsyntyisiin geminaattoihin, vaikka alkuperäisistä käsikirjoitteista (SMSA 2) *j* lähes aina puuttuu: *tuljlji* 'tulikin' (s. 53), *nuamaltanjnii* 'naamaltanikin' (s. 33), *aena väljljiin* 'välistä' (s. 69), *läpi kesjsiin* 'läpi kesien' (s. 49).

Rytkösen raamatunkäännöksessä (OR 2000) on verbien imperfektimuodoissa aina vahva-asteinen liitepartikkeli *-kii*: *oljkii, tuljkii, mänjkii*. Vaikka *j*:tä ei aineistossani muuten ole merkitty konsonanttiyhtymiin, konsonantilla alkavan liitepartikkelin edelle se on lisätty, ja pari tapausta on persoonapäätteen tai johtimen etisestä asemasta:

- KV 1931: *oljpa, tuljpa, mänjpä*
 ML 1999: *oljhan, tuljpa, susjpa, vesjpä, taputtasjko; tuljvat ~ puotettasko, heetetäskö*
 RP 1999: *erjlaene*'; RP–HH 2000: *verjkään*
 OR 2000: *oljkaan, Pietarjpa, Puavaljpa; oljvat* (mutta *tulivat*).

Liitepartikkelit muodostavat morfologisesti siinä määrin löyhän liittymän, että *oljpa, oljhan* -tyyppiset tapaukset hahmottuvat loppuheittoisiksi imperfekti- tai nominatiivimuodoiksi, eivätkä sisäheittoisiksi. Monikon 3. persoonan päätteelliset imperfekti- ja konditionaalimuodot ovat sen sijaan kiinteämpiä kokonaisuuksia. Pohjoissavolaisissa murteissa niiden *i* onkin säilynyt päätteen edellä (*tul'*: *tul'ivat*), kun taas eteläsavolaisissa murteissa ja niiden lähiympäristössä se on yksikkömuotojen vaikutuksesta kadonnut (*tul'vat*). Lehmosen ja Rytkösen *j*:llinen merkintätapa *tuljvat* tukee tulkintaa, jonka mukaan päätte on inkongruenssimurteissa vain redundanti lisä vastaavaan yksikkömuotoon (*ne tul' ~ tul'vat*). (Ks. Mielikäinen 1995.)

EDELÄVÄN VOKAALIN VAIKUTUS

Murretutkimusten mukaan liudennus kuuluu selvimmin lyhyiden takavokaalien jälkeisissä dentaaleissa, kuten *pań, toś, tul'* (Itkonen 1968: 82). Myös pääpainollisen tavun jäljessä liudennus on selvempi kuin kauempana sanassa (esim. Mielikäinen 1981: 312). Analysoimassani murrekirjallisuudessa etu- ja takavokaalisuus ei näytä vaikuttavan liudennuksen merkintään. Regressiivinen liudennus on merkitty lyhyen ensi tavun jälkeiseen sananloppuiseen yksinäisdentaaliin lähes säännöllisesti, ja *j* on harvoin jäänyt pois tällais-

▷

ta tapauksista: *par, siinol* 'siinä oli', *käs, män, het, pes*. Harvinaisia ovat myös sellaiset useampitavuisten nominien yksikön nominatiivin *j*:ttömät variantit kuin *nuapur, tuomar*.

Regressiivinen liudennus voi esiintyä myös joidenkin ensi tavun diftongien jäljessä. Äännehistorioitsijat mainitsevat sen kuuluvan selvimmin diftongien *uo, ua* jäljessä. Liudennus onkin merkitty analysoimassani kirjallisuudessa yleensä kaikkien väljenevien diftongien jälkeisiin konsonantteihin:

- KV 1931: *nuorj, vuorj, kuolj, puolj-unneen, vuosjkymmenet, kielj, mielj; taevaan kuarj, Kaprin suarj ~ nuor, kuol, vuoskymmentä, miel, piel, kiel, pien; iän, piäs*
ML 1999: *tuonj, puolj, kielj, pienj-oksasilta; kuarj, vuorj-vaenoolta, piäsj*
RP–HH 2000: *nuorj, äetmuorj, naesempuolj, mielj; iänj ~ miel, piäs*
OR 2000: *huolj, kuolj, puoljtoesta vuotta, mielj, kielj ~ nuor mies, puolsattoo; piäs.*

Vuosi-sanana supistumadiftongilliset taivutusmuodot ovat pohjoissavolaisissa murteisissa liudentuneita (*vuon* < *vuoen, vuolta*; Kettunen 1940a: nro 77), ja tätä kuvastavat esimerkiksi Väänäsen vaihtelevat merkintätavat *vuojn piästä, vuosj vuoljta*. *uo*-diftongin jäljessä liudennus on paikoin johtanut *e*-loppuiseen diftongiin, ja tähän viittaavat sellaiset kirjoitusasut kuin *vuos* (Hemmo 1927), *vasen puoelj* (OR 1999), *naesempuoelj* (RP–HH 2000).

Kaikkien vokaalien ja diftongien jäljessä liudennus ei ole murteisissa mahdollinen. Tärkeimpänä rajoittavana vokaalaineuksena mainitaan lyhyt *i* (*pit*), joka ei enää voi saada aikaan artikulaatioasennon muutosta. Murrekirjallisuudessa regressiivinen liudennus on loppuheitotapauksissa toisinaan merkitty tähänkin asemaan. Esimerkiksi Väänäsen runoissa kirjoitusasu *pitj* (< *piti*) on systemaattinen, Pursiaisen ja Hyvärisen sekä Rytkösen teksteissä se vaihtelee *pit*-asun kanssa. Suppean *i*:n ja dentaalisen *t*:n yhdistelmä luo ääntämyksen korkeuden vuoksi helposti palataalistuneen mielikuvan, joten merkintä on tältä pohjalta ymmärrettävä. Muissakin sananmuodoissa *j* voi seurata *i*:n jälkeistä dentaalia, ja erityisen paljon näitä tapauksia on Kalevalassa, koska Lehmonen on merkinnyt liudennuksen lähes poikkeuksetta kaikkiin loppuheittoisiin muotoryhmiin.

- KV 1931: *pitj, itj* 'iti', *pikjlankoo ~ hik, lik*
ML 1999: *kotisj, kammarijs, suurin surmisj, selevisj, tulisj, latelisj, satuttelisj ~ kuuntelisko, tulispa*
RP 1999: *sikisj.*

Toinen liudennuksen este on äännehistoriallisten kuvausten mukaan edeltävä pitkä suppea vokaali: *viis, tuul, tyyn*. Lehmonen on merkinnyt liudennuksen *ii*:n jälkeiseen konsonanttiin: *hiisj, kottiisj, valakiisj* 'valkeaisi'. Muilla tämäntyypiset sananmuodot ovat *j*:ttömiä: *leipä ja viin, kuul, tuul, suur, peiltyyn ~ poikkeuksena tyynj* (KV 1931), *tuuljlasin läpi* (OR 2003). Mainituissa asemissa palataalistuminen on jopa hankala tuottaa, joten ääntämys on hyvin voinut ohjata merkintöjä.

Kolmas rajoitus on konsonantin etinen *i, u, y* -loppuinen diftongi: *äit, taut, täys*. Savolaismurteiden diftonginreduktio on ilmeisesti hämärtänyt *i*-loppuisten diftongien vaikutuksen seuraavaan konsonanttiin, ja niinpä näiden jälkeen on toisinaan merkitty liudennus:

- KV 1931: *remppaelj ~ äet, taes*
ML 1999: *äetj, taesj, saesj, oesj, loesj, silimäelj, eppäelj*

- RP 1999: *meinoesj*
 RP–HH 2000: *rukkoelj ~ äet*
 OR 2000: *tiiraelj, uhkaelj, rukkoelj, irvuilj, huamuilj* ’hamusi’ ~ *majjael, pähkäel, irvuil*.

MORFOLOGINEN VAIHTELU

REGRESSIIVINEN LIUDENNUS

Murrekirjallisuudessa *j* on lisätty liudennuksen merkiksi ensisijaisesti loppuheittotapauksiin, mutta se vaihtelee näissä muotoryhmittäin. Sananloppuisen *i*:n kato voidaan murteissa määritellä leksikaalisesti eli lekseemeittäin, foneettisesti eli äänteellisin perustein ja morfologisesti eli muotoryhmittäin (ks. Nikkilä 1994: 5–8). Itämurteiden *i*:n loppuheitto on suurelta osin foneettista, mutta laajemmalla alueella tavattava *s*:n jälkeinen loppuheitto (Kettunen 1940a: nrot 175–176) on jo morfologista: *si*-loppuisia muotoryhmiä ovat nominien translatiivimuodot, yksikön toisen persoonan possessiivisuffiksin sisältävät muodot, supistumaverbien yksikön 3. persoonan imperfektimuodot ja konditionaalin preesensin yksikön 3. persoonan muodot. Näistä vain translatiivi jää liudennuksen ulkopuolelle. Seuraavassa tarkastelen murrekirjallisuuden regressiivisiä liudennustapauksia muotoryhmittäin.

a) Nominien yksikön nominatiivi sekä *i*-loppuiset pronominit ja partikkelit. Säännöllisimmän liudennus on aineistossani merkitty loppuheittoisiin nominatiivimuotoihin ja partikkeleihin: *Marj, velj, erj, ylj, Ilimarj, ympärj, ukkelj*. Muodot voivat olla alkuaan kaksitavuisia tai useampitavuisia; tavuluku ei vaikuta asiaan. Liudentumattomat rinnakkaistapaukset (*par, het, ympär*) ovat kaikissa teksteissä satunnaisia. Liudennus on merkitty myös yhdyssanojen määriteosiin, samoin vierassanoihin:

- ML 1999: *mesj-mansikkaene, mestarj-miesten*
 OR 2000: *yljppapisukuva, kamarjherran*
 RP–HH 2000: *temppeelj, alapasterjputelissa*
 OR 1997: *Enklannin kannaalj, vara-amiraalj*; OR 2000: *apostolj*.

b) Yksikön 3. persoonan imperfektimuodot.

Kaksitavuisien imperfektimuotojen loppuheittoisiin asuihin liudennus on merkitty lähes poikkeuksetta (*mänj, kuolj, piäsaj* ~ joskus *pes, män*), mutta kolmi- ja useampitavuisissa vartaloissa edustus vaihtelee. *ele*-vartaloiden imperfektimuodot ovat kaikilla kirjoittajilla *j*-loppuisia, samoin harvemmin esiintyvät *ne*-vartaloiden imperfektimuodot. Liudentumattomat tapaukset ovat satunnaisia.

- KV 1931: *kahtelj ja kiäntelj, liitelj, rilluttelj, heiluttelj, keikistelj*
 ML 1999: *katastelj, valehtelj, pyrähtelj, loventelj* [puhumisesta], *viäntelj, äsähtelj*
 RP–HH 2000: *olostelj, napostelj, kuleskelj, äemistelj, huastoo lerettelj; happanj, aakenj ~ utel, koven* ’suuttui’
 OR 2000: *huastelj, elelj, koplottelj, hypäkehtelj, kävellä kelekuttelj; valakenj, hupenj, hurjenj* ~ *huastel, kuuntel, puhel, viskel*.

▷

Aise-verbien ja supistumaverbien imperfektimuotoihin liudennuksen on merkinnyt systemaattisesti vain Lehmonen. *Aise*-verbeissä liudennus on *i*-diftongin vuoksi oikeastaan progressiivista, mutta koska *j* on aineistossani merkitty vain yksikön 3. persoonan loppuheittoisiin imperfektimuotoihin, nämä voi tulkita supistumaverbien imperfektimuotojen tapaan (*osas*; vertaa esimerkiksi KV 1931 *kietasta, kiekassu, ruopasten*).

- KV 1931: *savusj ja kärysj* (ainoa esimerkki) ~ *kiskas, parkas, ärjäs, sylykäs; makas, tienas, ratkes, hajos*
 ML 1999: *huitasj, potkasj; ravasj, hyppäs, katkesj, herkesj, kaekkosj, älysj, kapusj*
 RP–HH 2000: *rupesj* (ainoa esimerkki) ~ *tokas, hihkas, nykäs; vastas, heräs, rupes, hajos, reissus*
 OR 2000: *kysäs; koppasj* (ainoaat esimerkit) ~ *rohkas, karjas, kysäs; jeleppas, hyökkäs, rupes, kokos, halus*.

c) Yksikön 1. persoonan omistusliite.

Loppuheittoinen omistusliite *-n* on Lehmosella ja Rytkösellä aina *nj*-asuinen. Muiden teksteissä vaihtelevat merkinnät *-nj* ja *-n*, niin että evankeliumikäännöksessä (RP–HH) *-nj* on hiukan yleisempi, Väänäsen runoissa taas *-n*.

- KV 1931: *Savommuastanj, seistessanj, muistissanj* ~ *paetasillan, itellämpähän, minu aatoksen, iteksen, minum piällen*
 ML 1999: *ruunijanj, mielellänj, ikäseksenj, piälakenj lävite, karjoonj 'karjaani'*
 RP–HH 2000: *tyttönj, Isänj, puolellanj, kirkkonj, piällenj, minun taattanj* [*< tauttani 'takiani'*], *palavelijanj* ~ *minun Isän, omallan, minun kanssan, perässän*
 OR 2000: *oloaekanj, eissänj, herrallenj, toevonj, suuhunj* (~ *ommootuntooni, panen toevoni*).

d) Yksikön 2. persoonan omistusliite.

Loppuheittoisessa *s*-liitteessä edustus on erilainen kuin yksikön 1. persoonassa. Lehmonen on merkinnyt liudennuksen aina, Väänänen vain silloin tällöin, ja Pursiaisella ja Hyvärisellä sekä Rytkösellä on suffiksina pelkkä *-s*:

- KV 1931: *kulukutorvestasj, kommeutesj, uskosj* ~ *syntymämuallas, silimäs, jäseniäs, kieles, omakses, ylösnousus, housus* (yleensä)
 ML 1999: *aekasj, emosj, vuorostasj, päevijäs, piällesj, kielinesj, alakuperreesj* 'alkuperääsi'
 RP–HH 2000: *olovinas, omassas, mänöjäs, ihtes, polovilles, tahtos*
 OR 2000: *palavelijas, kansas piämiestä, sinun eissäs, Pyhä Henkes, näkös*.

e) Yksikön 3. persoonan konditionaalimuodot.

Loppuheittoisissa konditionaalimuodoissa liudennus on — kuten *Aise*-verbien imperfektimuodoissa — yhtä aikaa regressiivistä ja progressiivistä. Suomen kansan murrekirjassa (SKMK 1945) muodot on tulkittu ensisijaisesti diftongillisiksi, mikä käy ilmi kirjoitusasusta *löytäjs, ottajsko, yrittäjs*. Kansanlingvistikseen ne hahmottuvat silti pikemmin loppuheittoisiksi, siis regressiivisen liudennuksen mukaisiksi. Lehmosen Kalevalassa kondi-

tionaalimuodot ovat säännöllisesti *sj*-loppuisia, Väänäsellä vaihtelevat *-sj* ja *-s*, ja muilla *-s* on yleisin tai yksinomainen.

- KV 1931: *kaevasj, pantasj, tietäs, eipä kestäsjkää, loppusj, pysysj, kasvattasj, pyrittäs* ~ *laalas* 'laulaisi', *luottas, kiittä, peittä*
- ML 1999: *siellosj* 'siellä olisi', *uittasj, kaluvasj* 'kaluaisi', *varttusj, jootusj, ta-sotettasj, levitettäs*
- RP 1999: *tietäs, tehtäs* ~ *tuntus, nähtäs, otettas*; RP–HH 2000: *suattas, ottas, sattus, ei siästys*
- OR 2000: *pelastas, oltas, kertos, että hukkus* 'ette hukkuisi'.

Jotta regressiivisen liudennuksen muotoryhmittäisiä eroja voisi vertailla paremmin, olen koonnut liudennuksen merkinnän kirjoittajittain implikaatioasteikkoon. Siitä käyvät ilmi *j*:lliset ja *j*:ttömät merkintätavat ja myös näiden mahdollinen vaihtelu.

Muotoryhmä/Kirjoittaja	ML	KV	OR	RP–HH
Loppuheitt. nominat.	+	+	+	+
2-tav. verbien imperf.	+	+	+	+
<i>ele</i> -verbien imperf.	+	+	+	+
Yks. 1. p. poss.suff.	+	~	+	~
Konditionaalinen yks. 3. p.	+	~	–	–
Yks. 2. p. poss.suff.	+	–	–	–
<i>Aise</i> -verbien imperf.	+	–	–	–
Supist.verbien imperf.	+	–	–	–

Kuvio. Regressiivisen liudennuksen merkitseminen neljän kirjoittajan teksteissä.

- + liudennus merkitty useimpiin tai kaikkiin tapauksiin (*-Cj*).
- liudennus jätetty merkitsemättä useimmissa tai kaikissa tapauksissa (*-C*).
- ~ merkinnät *-Cj* ja *-C* vaihtelevat.

Säännöllisimmin liudennuksen on merkinnyt Lehmonen, jonka kääntämässä Kalevalassa *j* esiintyy aina *i*:n loppuheiton yhteydessä. Aiemmin kävi ilmi, että hän on merkinnyt *j*:n myös *i*:n ja *ii*:n jälkeisiin dentaaleihin (*tulisj, kottiisj*). Liudennus on Lehmosen tulkinnan mukaan siis *i*:n loppuheiton korvaava ilmiö.

Muotoryhmistä yhdenmukaisimmin liudennus on merkitty loppuheittoisiin nominatiivimuotoihin sekä kaksitavuaisten verbien ja *ele*-vartaloiden yksikön 3. persoonan im-

▷

perfektimuotoihin. *ele*-verbien edustus ei vastaa täysin murteiden todellisuutta, sillä liudennus on *e:n* jäljessä ja kauempana sanassa todettu tavallista heikommaksi tai olemattomaksi (Kettunen 1940b: 12; Itkonen 1968: 82; Mielikäinen 1981: 312–313). Kuvaa-vaan on, että Kettunen ei ole runoissaan merkinnyt sitä lainkaan tähän asemaan: *er, pel, elee* (Hovi 1950). Analysoimassani aineistossa *ele*-verbien imperfektimuodot vastaavat kuitenkin kaksitavuisten vartaloiden imperfektimuotoja, joista *olj* ja *tulj* ovat erityisen suurtaajuisia, ja lisäksi ne muodostavat paralleelin loppuheittoisille nominatiivimuodoille (*velj : enkelj*). Liudennuksen merkintään saattaa olla myös pragmaattisempi syy. Kyseisiä muotoja on kaikissa teksteissä runsaasti, ja kuten b-kohdan esimerkeistä näkyy, monet *ele*-verbit ovat savolaismurteille tyypillisiä ekspressiiviverbejä. Liudennus vain korostaa ilmausten savolaisuutta ja ekspressiivisyyttä, onhan sen muutenkin todettu murteissa liittyvän — jopa ilman assimiloivaa äännettä (*i, j*) — onomatopoeettis-deskriptiivisiin sanoihin (esim. Turunen 1959: 194).

Muiden kuin Lehmosen teksteissä *i*-loppuiset muotoryhmät jakautuvat kahtia *si*-loppuisiin ja muun konsonantin sisältäviin muotoihin. Tosin Väänäsen runoissa konditionaali sijoittuu näiden kahden ryhmän rajamaille, mikä voi johtua progressiivisen liudennuksen tavoittelusta. Kahtiajako noudattaa selvästi loppuheittotyyppejä: *ele*-verbien ja näitä harvialueisempien *ne*-verbien imperfektimuodot sekä yksikön 1. persoonan omistusliite kuuluvat kirjoittajien kielitajussa vielä itämurteiden foneettiseen loppuheittojärjestelmään, *si*-loppuiset muotoryhmät morfologisen loppuheiton järjestelmään. Murrekirjailijoiden hahmottama raja erottaa jopa yksikön 1. ja 2. persoonan possessiivisuffikit toisistaan. Pursiaisen ja Hyvärisen sekä Rytkösen raamatunkäännöksissä liudentumattomat muodot saattavat enteillä siirtymää neutraalimman aluepuhekielen tai yleispuhekielen suuntaan, onhan *s:n* jälkeisellä *i:n* loppuheitolla laajan murrelevikin vuoksi nykypuhekielessä hyvin vankka asema (Mielikäinen 1991: nrot 15a–15b). Murretutkimuksissa itämurteiden *i:n* loppuheitto on hahmotettu vielä toisin: vanhemmissa tutkimuksissa on todettu *-i:n* kadolle alttiiksi tapauksiksi erityisesti useampitavuiset tai *li-, ri-, ni-* ja *si*-loppuiset sanamuodot (Kettunen 1930: 119; Turunen 1959: 259), ja *s:n* jälkeinen loppuheitto on mainittu erikseen vasta uusimmissa äännehistorioissa (Mielikäinen 1994: 175–177; Palander 1996: 323–324).

PROGRESSIIVINEN LIUDENNUS

Progressiivisen liudennuksen väistymiseen tai säilymiseen on murteissa vaikuttanut alkuperäisen diftongin *i:n* funktio: jos *i* on ollut vain morfeemin osa, sen täydellisellä katoamisella ei ole merkitystä (esimerkiksi *oitta*-verbit, *inen ~ isa* -nominin), kun taas monikon ja imperfektin tunnuksista jäänyt liudennus (esimerkiksi *pellolla, sanoñ*) erottaa nämä muodot vastaavista yksikkö- ja preesensmuodoista (Mielikäinen 1981: 316–321). *i*-diftongin sisältäneitä muotoryhmiä ja sanavartaloita on runsaasti, ja koska diftongin jälkeinen dentaali on usein sanansisäisessä asemassa, liudennus voidaan osoittaa vain harvoin *j*:llä. Seuraavassa tarkastelen kyseisten muotoryhmien kirjoitusasuja kolmena pääryhmänä; *Aise*-verbien imperfektimuodot ja loppuheittoiset konditionaalimuodot olen käsitellyt edellä regressiivisen liudennuksen yhteydessä.

a) *i*-diftongin sisältäneet nominien monikkomuodot.

Kaksitavuisten nominien monikkomuodoissa liudennuksen merkintä on mahdollinen vain

monikon instruktiivissa, ja Väänäsen runoissa onkin muutama tällainen muoto, tosin vaihtelevasti merkittynä:

KV 1931: *kesä-illonj ~ illojn, tääsin sankojn* [: *sankko* 'sanko'].

Muissa monikkomuodoissa kirjoittajat ovat valinneet joko *i*:ttömän (Lehmonen) tai *i*:llisen monikkovartalon (Väänänen, Pursiainen ja Hyvärinen, Rytönen). *i*:llisten muotojen rinnalla saattaa kuitenkin esiintyä poikkeuksellisesti *i*:ttömiä komitatiivi- ja essiivimuotoja:

KV 1931: *vanahoesta kirjoesta, paekoellee, tuvar rapuilta, pytyissä ~ kalakukkonee, eväsvakkonee, paksune pohkeinee, Liisonee*'

ML 1999: *muista paekosta, akolla, näeltä pieniltä piholta, Manam majolle, turhista velosta, näeltä oovolta ovilta, Suomen suurilla salolla*

RP–HH 2000: *matkoessa, immeisten ilimoella, huonoelle teille, niistä morsiustytöistä ~ ekkoneen ja penskoneen*

OR 2000: *kaekissa keljuissa paekoessa, rahoesta, pakanakansoelle ~ näenä aekona, nuina aekona, aekonaan.*

Komitatiivissa ei sen muodollisen monikollisuuden vuoksi ole yksikön ja monikon oppositiota, ja murteisakin se on tajuttu muista sijoista poikkeavaksi, sillä se on tavallista laajemmalla alueella *i*:tön (Rapola 1919–1920: 135–136). *Aikoinaan* on puolestaan leksikaalistuma, ja lähellä sitä on essiivi-ilmaus *näinä aikoina*. Myös muu kirjallinen aineisto osoittaa, että *aika*-sana esiintyy monikollisissa ilmauksissa tavallista useammin *i*:ttömänä: *kaekin aejon, huononae aekona, näenä aekona* (RP 1999).

b) *i*-diftongin sisältäneet imperfektimuodot.

Yksikön 1. ja 2. persoonan päätteet *-n* ja *-t* mahdollistavat sananloppuisessa asemassa liudennuksen merkinnän *j*:llä. Lehmonen onkin valinnut tämän kirjoitustavan, kun taas muiden teksteissä muodot ovat monikkumuotojen tapaan diftongillisia:

KV 1931: *minä katoen* (vrt. *äetyi, kuului*)

ML 1999: *laalonj, suatonj* 'saatoin', *toevonj, hieronj, totunj, istunj; laetotj, paesotj, toevotj ~ suotta synnyn, suaton* (harvoin)

RP–HH 2000: *annoen, jouvvin, sanoet* (vrt. RP 1999: *anto, astu, synty*)

OR 2000: *laetoen, kutuin, jouvvin, kysyin ~ suatot* 'saatit'.

c) Muut muotoryhmät.

Muissa muotoryhmissä liudennus on harvoin merkitty. Väänänen ja Lehmonen ovat kuitenkin joskus lisänneet *j*:n *inen*-nomineihin, *in*-nomineihin ja *in*-adverbeihin. Väänäsellä *j* on sanansisäisessä asemassa konsonantin edellä, sananloppuisessa asemassa konsonantin edellä tai jäljessä.

KV 1931: *iltajsta* 'illallista', *vaemojsta väkkee, pyhäjstä raahoo, semmojsta, tämmöjstä, semmojssa* [< ess. *semmoisna*]; *sillojn, sillonj kun, millonj, sillon täällönj ~ kultasta, lepposta, ilosta*

ML 1999: *vaevasj-koevikosta, ukkosj-möökkyjä, Vipusj-vaenoo, vehnäjs-pullasta; asunj-paekka, tarvonj* 'tarvoin : tarpoime-'; *kaltonj ~ kukkasta, melekosta, hirmusta* jne.

RP–HH 2000: *viimenj.*

▷

in-loppuisissa nomineissa ja adverbissa sananloppuinen *n* mahdollistaa merkinnän *tarvonj, sillonj*. Sananloppuinen on tavallaan myös Lehmosen käyttämä *inen*-nominin *s*-muoto (*vehnäsj-pulla*), ja tätä asemaa korostaa vielä yhdysmerkkinen kirjoitusasu.

Savon kielen seuran kirjoitusohjeissa (A 4/1996) ei ole esimerkkejä painottomien *i*-diftongien merkitsemisestä. Ohjeisiin on kuitenkin tullut palautetta, jossa esitetään progressiivisen liudennuksen merkintään konsonantin etistä *j*:tä: *seuvvujlle, vuvarajsemmiks* (Reinikainen 1997). Toimituksen tekemästä vertailusta käy ilmi, että seuran antamiksi normeiksi katsotaan monikko- ja imperfektimuodoissa *i*:llinen kirjoitusasu, komitatiivissa ja muissa muotoryhmissä *i*:tön: *seuvuille, suavuun; sirone rantonee, vuvarasemmiks, osotti, antas*. (A 1/1997: 3.)

LIUDENNUKSEN TIEDOSTAMINEN

Ääntenmuutosten tiedostamista on aiemminkin tutkittu kirjallisuuden kielen perusteella: Marjatta Palander (1987) on selvittänyt erikoisgemaatiota (*ottammaan*) itäsuomalaisen kirjailijoiden kielessä ja Harri Mantila (1993) *h*:n säilymää ja metateesia (*kirhveet*) peräpohjalaisten kirjailijoiden kielessä. Molempien tutkimusten mukaan kirjailijat ovat tiedostaneet tutkitun piirteen hyvin, sillä sen käyttö vastaa heidän romaaneissaan varianttien todellista yleisyys- tai leviämisyjärjestystä. Ääntenmuutoksena liudennus muistuttaa Palanderin tutkimaa erikoisgemaatiota siinä, että molemmat ovat vähittäisiä, foneettisia muutoksia ja kummankin distribuutiota voi tarkastella äänneympäristön, tavuaseaman ja muotoryhmän valossa. Erikoisgemaatio on murteissa ollut kuitenkin vahvistuva ilmiö, liudennus rappeutuva. Lisäksi erikoisgemaatio — samoin säilynyt *h* — on liudennukseen verrattuna helppo merkitä kaikkiin niihin asemiin, joihin sen tunnistaa kuuluvan.

Myös tutkimusaineistoissa on merkittävä tiedostamiseen liittyvä ero: sekä Palanderin että Mantilan aineistot koostuvat kaunokirjallisuuden kielestä, erityisesti henkilöiden repiikeistä, joissa murteellisten äänne- ja muotopiirteiden käyttö ei ole yhtä systemaattista kuin varsinaisessa murrekirjallisuudessa (Väänänen) tai yleiskielisten tekstien pohjalta laadituissa murreteksteissä (Lehmonen, Pursiainen ja Hyvärinen, Rytönen)⁵. Kaunokirjailijoiden, murrekirjailijoiden ja murteelle kääntävien tietoisuus on aivan eriasteista, sillä ensin mainitut pyrkivät intuitiivisesti puheenomaiseen kieleen, kun taas »kääntäjät» joutuvat miettimään murrepiirteitä ja niiden merkitsemistä teoreettisemmin ja tekemään tietoisia valintoja. Liudennus on pyritty analysoimassani aineistossa merkitsemään kaikkiin niihin asemiin, joissa se on mahdollinen ja joihin sen on oletettu kuuluvan. Kirjoittajien murteenkäyttö on ollut äärimmäisen tietoista, jopa hyperdialektaalista. Kaunokirjallisuudessa liudennusta ei läheskään aina merkitä, ja jos se merkitään, siinä on enemmän vaihtelua. Tämä käy ilmi Sanna Kauppisen tekemästä tutkimuksesta (1998), jossa hän on

⁵ Erotan tässä murretta sisältävät tekstilajit kolmeen eri tyyppiin, vaikka kaunokirjallisuuden ja murrekirjallisuuden raja ei aina ole selvä. Aineistoni poikkeaa kuitenkin Palanderin analysoimista proosateoksista, joissa on muun muassa Eeva Tikan ja Heikki Turusen romaaneja, samoin Mantilan analysoimista Oiva Arvolan romaaneista ja Rosa Liksomien novellikokoelmista. Mantilan aineistossa on lisäksi Bengt Pohjasen evankeliumikäänös, joka rinnastuu omaan aineistooni.

analysoinut iisalmelaisen kirjailijan Aarno Kellbergin teoksissa esiintyviä pohjoissavolaisia murrepiirteitä. Kellberg on sanonut pyrkineensä murrepohjaiseen käyttökieleen ja välttäneensä liian foneettista kirjoitusta (Kauppinen mts. 1). Replikkien loppuheittoisissa sananmuodoissa vaihtelevat *j*:lliset ja *j*:ttömät kirjoitusasut: *haetarj*, *puhaltelj*, *putosj*, *aekonanj* ~ *kellar*, *kahtel*, *tarjos*, *huviksen*. Vähiten *j*:tä on merkitty *e*:n jälkeisiin konsonantteihin sekä alkuaan kolmi- ja useampitavuisiin sananmuotoihin, mikä vastaa savolaismurteista esitettyjä havaintoja. *si*-loppuisista muotoryhmistä erottuu yksikön 2. persoonan omistusliite, joka on tavallisimmin pelkkä *-s* (73 prosenttia), kun taas yksikön 1. persoonassa yleisin variantti on *-nj* (71 prosenttia).

Omassa murteessa esiintyvän liudennuksen tiedostamisesta ja kirjallisista merkinnöistä on myös kansanomaisempia havaintoja. Kettunen (1910: 48) mainitsee metsäsuomalaisen käyttäneen murteellisissa kirjeissään kirjoitusasuja *oil*, *tuil*, jotka jäljittelevät todellista ääntämystä, ja Vermlannin savosta on vanhempaakin aineistoa. Norjansuomalainen Paavo Räisänen on vuonna 1822 kirjoittanut K. A. Gottlundille kirjeitä (Gottlund 1929: 20–89), joiden murteellisessa kieliasussa on useita esimerkkejä regressiivisestä liudennuksesta, jopa *i*:n ja *j*:n edeltä: *oil*, *tuil*, *mäin*, *pain*, *pair*, *tulli seteil*, *kyseil*, *nevoitteil* 'neuvotteli', *15 vuoin vanha*, *oilin* 'olin', *koitiin* 'kotiin', *moinjaisa paikoin*, *huirjax*. Liudennukseen viittanevat myös *i*:lliset supistumaverbien imperfektimuodot *vastais*, *seurais*, *rupeis*, kun taas painottoman *i*-diftongin sisältävät muodot *sanoin* (*sanoi*, *sanoivat*), *pe-loissaan*, *pe-loitan* saattaivat edustaa vielä jälkikomponentin säilymää (vrt. Kettunen 1910: 80–82). Räisäsen merkinnät havainnollistavat erittäin hyvin liudennuksen ääntämystä. Lisäksi ne vastaavat kuvausta, jonka Abraham Poppius on antanut vähän aiemmin (1818) kirjeessään A. J. Sjögrenille: hän on pitänyt kirjoitusasua *polttais* parempana kuin *polt-tas*, koska se on lähempänä *s*:n ääntämystä (Rapola 1939: 8).

Suomen kansan murrekirjan alkuperäisiin käsikirjoitteisiin (SMSA 2) liudennus on merkitty vaihtelevasti. Sen lisäksi, että se on kaikissa asemissa voitu jättää kokonaan huomiotta (*ol*, *tul*), kirjaan valituissa savolaismurteisissa teksteissä on käytetty muun muassa seuraavanlaisia merkintöjä: *ol'*, *kiljas'* (Sääminki) ~ *olj*, *monj*, *tyynj* (Rantasalmi) ~ *oel*, *mäen*, *paen* (Kiuruvesi) ~ *oļ*, *mān'*, *pā'nvat* (Kangasniemi). Kirjoittajat ovat selvästi tavoitelleet ääntämystä, mutta samankin kirjoittajan merkinnät saattavat poiketa eri sanoissa toisistaan. Useimmat liudentuneiksi osoitetut sananmuodot ovat *i*:n loppuheitto-tapauksia. Progressiivisen liudennuksen sijasta on yleensä säilynyt diftongi tai *i*:n kato, ja sellaiset kirjoitusasut kuin *annotj* ovat poikkeuksellisia. Myös ensimmäisille savolaisille murrekirjailijoille liudennus on tuottanut vaikeuksia. Halosen murrejutuissa (1923 [1909]) sen merkinä on kyllä *j*, mutta toisinaan *j*:n lisäksi on merkitty vielä diftongin *i*, esimerkiksi *poskessainj*, *ojsj*, *ottaisj*, *sanoinj*, *silloinj*. Liudennuksen distribuutiokin on ollut hankala hahmotettava, mitä osoittavat Halosen tekstissä kirjoitusasut *tulinj*, *tuskinj*, *käsiksj*.

Viime vuosikymmenien puhekielen tutkimuksissa liudennus on todettu väistyväksi murrepiirteeksi. Esimerkiksi pohjoissavolaisten nuorten kielessä se on säilynyt lähinnä joissakin sanoissa ja sananmuodoissa. Näistä yleisimpiin kuuluvat imperfektimuodot *ol'* ja *tul'*, jotka mainitaan murteissakin laajimmalle levinneinä liudennustapauksina. (Esim. Palander 1982: 172; Heikkinen 1992: 156–161; Sivula 1985: VI.) Seija Makkosen tutkimuksessa vieremäläiset peruskoulun yhdeksäluokkalaiset ovat suullisen haastattelun lisäksi kirjoittaneet aineen kotimurteellaan. Liudennus esiintyy vain muutaman tytön kirjoituksessa, näissäkin vain sananmuodoissa *olj* ~ *oel* ja *tulj*. (Makkonen 1997: 76, 88–91.) Samat

esimerkit mainitaan savolaisille koululaisille (runsas 2000 vastaajaa) tehdyn kyselyn vastauksissa: kysymykseen »Mitä ajattelet savon murteesta?» on iisalmelainen lukiolaispoika vastannut »Kuulostaa vähän jännältä (olj, tulj) ja jopa hauskalta» (Vatjus 2004: 37).

Ilman teoreettista kielentuntemusta liudennus on ilmeisen hankalasti jäljiteltävä murrepiirre. Sitä on vaikea matkia, koska se on tietyissä äänneympäristöissä esiintyviin dentaalikonsonantteihin kuuluva lisäartikulaatio, jonka vahvuus vaihtelee. Sen isoglossi ei ole murteissa jyrkkä, joten siitä ei ole syntynyt naapurimurteiden kesken selvästi havaittavaa eroa, joka olisi kiinnittänyt vierasmurteisten huomiota (vrt. Leino 1968: 203–204). Lisäksi sen monimutkainen distribuutio vaikeuttaa ilmiön tiedostamista ja jäljitteilyä. Tähän viittaavat savolaisten murrekirjailijoiden ja -kääntäjien merkitsemät liudennustapaukset, joissa *j* on merkitty *i(i):n* jälkeisiin, jopa ei-dentaalisiin konsonantteihin (*pitj, hikj, tulinj, väkj, siipj*). Niemisen uudessa savolaisaapisessa (2004: 34–35) on esimerkkejä lehdistä julkaistuista murrekaskuista, joissa *j* on lisätty sellaisiinkin sananmuotoihin kuin *mittäänj, katothanj*.

Murteen jäljittely ja tiedostaminen eivät aina osu yksiin: kielenpiirrettä saatetaan matkia, mutta siitä ei ole sanallisia luonnehdintoja tai päinvastoin. Kuvausten puute voi johtua metakielen puutteesta, jota on joskus pidetty suurimpana ongelmana ei-kielitetilijöiden tekemisissä havainnoissa. Nykyään kansanlingvistiikassa korostetaan kuitenkin vain metakielen erilaisuutta tieteelliseen kieleen verrattuna. (Niedzielski ja Preston 2000: 3–5, 116–117.) Liudennuksen kuvaukset näyttävät rajoittuvan kielentutkijoiden tai murteella kirjoittavien esityksiin. Eskelinen selittää sanakirjansa esipuheessa (1997: 10) liudennuksen ääntämystä kansanomaisella tavalla: »Liudennusta muljatessa on kielen selän etuosalla yritettävä hamuta suulakea yläetuhampaiden takaa tai sieltäpäin, koommin kuin jahtaisi *j:tä* ääntääkseen.» Nieminen on puolestaan antanut liudennukselle aapisessaan nimen *muljaus* (2004: 15, 21, 34). Sekä Eskelinen (mp.) että Nieminen (mts. 15, 22) mainitsevat liudennuksen tyypillisimpänä, leimallisimpänä savolaispiirteenä. Itämurteisesta levikistä huolimatta se liitetäänkin pikemmin savolais- kuin kaakkoismurteisiin; se on ilmeisesti erottamaton osa savolaista artikulaatiota, Leena Sarvaksen sanoin (1980: V) »savolaisvaihdetta», jossa konsonantit ja vokaalit ääntyvät pehmeämmin ja veltommin kuin yleiskielessä.

LOPPUKATSAUS

Murrekirjallisuudesta tekemäni liudennusanalyysin tulokset voisi tiivistää seuraavasti:

1) Kun liudennuksen merkinä on konsonantin jälkeinen *j*, se voidaan merkitä vain sananloppuiseen asemaan. Näissäkin asemissa sen katsotaan koskevan ensisijaisesti *i:n* loppuheittopauksia. Useissa loppuheittoisissa muotoryhmissä liudennus on murrekirjallisuudessa lähes poikkeukseton, ja sitä voi pitää kadonneen loppuvokaalin substituutiiona. Substituutiotulkintaa tukee vielä se, että jotkut kirjoittajat ovat merkinneet *j:n* murteen vastaisiin asemiin, kuten *i:n*, *ii:n* tai alkuaan *i*-loppuisen diftongin jälkeen: *pitj, tulinj, äetj*. Sanan sisällä konsonantin jälkeinen *j* on merkitty yleensä vain sellaisiin muotoihin, jotka voi tulkita loppuheittoisen muodon pohjalta: *oljpa, oljlji* 'olikin', *oljvat*.

2) Regressiivinen liudennus koskee toisten kirjoittajien murteessa vain itämurteiden *i:n* loppuheittopauksia, siis foneettista loppuheittoa. *s:n* jälkeisen *i:n* loppuheitto eli

morfologinen loppuheitto, joka on murteissa laajalevikkisempi ilmiö, ei aineiston perusteella vaadi liudennusta. Pelkkä *s* näyttää riittävän yksikön 2. persoonan omistusliitteeksi sekä konditionaalin tunnukseksi ja *Aise*-verbien ja supistumaverbien imperfektin »tunnukseksi» yksikön 3. persoonassa. Morfologisen loppuheittotyyppin erottamisessa murretekstit lähenyvät nykyistä alueellisesti neutraalia yleispuhekieltä.

3) Progressiivinen liudennus voidaan merkitä konsonantin jälkeisellä *j*:llä vain niissä muotoryhmissä, joissa liudentuva dentaali on sanan lopussa. Tällaisia muotoja ovat monikon instruktiivi, *inen*-nominien *s*-muodot, *in*-loppuiset nominit ja adverbit sekä yksikön 1. ja 2. persoonan imperfektimuodot: *illonj*, *sillonj*, *sanonj*. Näissäkin savoksi kirjoitavat valitsevat silti mieluummin joko *i*:llisen tai *i*:ttömän muodon. Kumpikaan ei leimaudu pelkästään yleiskieliseksi tai pelkästään murteelliseksi, sillä nykypuhekieleen on yleistymässä komplementaari järjestelmä, jossa vain minimiparit erotetaan *i*:n säilymällä, muuten on painottomassa asemassa vallalla *i*:n kato: *sanojn* : *sano*, *takasin*. *i*:llisen tai *i*:ttömän variantin valinta osoittaa, ettei muotoja ilmeisesti liitetä enää liudennukseen. Tässäkin tapauksessa kirjallinen murre on neutraalistumassa.

4) Jos liudennus merkitään konsonantin etisellä *j*:llä, se on mahdollinen myös sanasisäisissä dentaaleissa, siis progressiivisessä liudennuksessa: *semmojsta*. Tässäkään tapauksessa *j*:tä ei merkitä regressiivisiin tapauksiin säilyneen *i*:n tai *j*:n edelle (*tulin*, *paljon*).

Murrekirjallisuudessa liudennus on ensisijaisesti oikeinkirjoitusongelma. Kaksikirjaiminen kirjoitusasu on pakottanut kirjoittajat valintatilanteeseen, jossa heidän on täytynyt ratkaista tietoisesti tai tiedostamattaan, mihin tapauksiin liudennus kuuluu. Koska *j*:tä ei voi merkitä kaikkiin mahdollisiin asemiin, liudennuksen distribuutio on jäänyt suppeammaksi kuin autenttisesti murteessa. Distribuutiota on saattanut vielä kaventaa nykypuhekielen malli, jossa liudennus on väistynyt yleiskielisten tai yleispuhekielisten varianttien tieltä. Toisaalta kirjoittajat ovat myös teorioineet savolaismurteiden vastaisia liudennustapauksia. Analyysini perusteella puhuttu ja kirjoitettu murre eroavat siis monilta osin toisistaan. Kirjoitetussa murteessa *j*:tä voikin pitää eräänlaisena tunnusmerkkinä, joka ilmaisee viitteenomaisesti, että murteeseen kuuluu liudennus.

LÄHTEET

AINEISTOLÄHTEET

- HALONEN, K. 1923 [1909]: *Kolome hoastelua. Rautalammin murrejuttuja*. Kolmas painos. Huviohjelmien avuksi 2. Hämeenlinna: Arvi A. Karisto Osakeyhtiö.
- HEMMO, KAARLO 1927: *Savolaene kalakukko ja mueta uusia rupahtuksia*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Hovi, TOIVO 1950: *Mäjn kun Mähösen viinat. Savolaisia runosäkeitä*. Jyväskylä: Kirjävälitys.
- KV 1931 = Väänänen, Kalle 1984 [1931]: *Sanarrieskoo. Kootut murrerunot*. Kahdeksas painos. Hämeenlinna: Arvi A. Karisto.
- ML 1999 = *Kalevala savon kielellä*. Kiäntännä Matti Lehmonen. Jyväskylä: Atena Kustannus 1999.

▷

- OR 1997 = Goscinny, R. – Uderzo, A. 1997: *Asterix. Opeliksin orjalaeva*. Asterix seikkailee 30. Outi Wallin suomentamasta laitoksesta Obelixin kaleeri savon murteella kertonut Olavi Rytönen. Murreasun tarkastus Unto Eskelinen ja Leena Sarvas. Helsinki: Helsinki Media.
- OR 1999 = Goscinny – Uderzo 1999: *Asterixin seekkaelut. Luaksolaesten lempi*. Savon murteella kertonut Olavi Rytönen. Murreasun tarkastus Leena Sarvas. Tampere: Egmont Kustannus.
- OR 2000 = *Apostolliin teot*. Apostolien teot savon kielellä. Kertonut Olavi Rytönen. [Keuruu:] Aika 2000.
- OR 2001 = *Positiivisuutta savolaesittain*. Toimittanut Juhani Töytäri. Viännös Olavi Rytönen. Lahti: Positiivarit 2001.
- OR 2003 = *Hapan nuama on pirun tiploomityö*. Positiivisuutta savolaesittain 2. Viännös Olavi Rytönen. Toimittanut Juhani Töytäri. Lahti: Positiivarit 2003.
- REINIKAINEN, ALPO 1997: Oikeita immeisijä. – *Aakusti* 1/1997 s. 4–7.
- RP 1999 = *Savolaesten katkismus*. Toimittanut Raili Pursiainen. Helsinki: Kirjapaja 1999.
- RP–HH 2000 = *Matteuksen evankeliumi savoks huastettuna*. Toimittaneet Raili Pursiainen ja Heikki Hyvärinen. Helsinki: Kirjapaja 2000.
- SMSA 2 = Suomen kansan murrekirjan (SKMK 1945) alkuperäiset käsikirjoitteet. Suomen murteiden sanakirja-arkisto. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.
- SKMK 1945 = *Suomen kansan murrekirja*. II. Itämurteet. Julkaisseet Kotikielen Seura ja Sanakirjasäätiö. Porvoo: WSOY 1945.

MUUT LÄHTEET

- A 4/1996 = Savon kielen kirjoitusohjeita. – *Aakusti* 4/1996 s. 4–6.
- A 1/1997 = Savon kirjoittamisesta. – *Aakusti* 1/1997 s. 3.
- A 1/2003 = Mäjän vai mänj? – *Aakusti* 1/2003 s. 42–43.
- Aakusti*. Savon kielen seuran jäsenlehti. Kuopio.
- AMINOFF, TORSTEN G. 1876: *Tietoja Wermlannin suomalaisista*. Suomi II:11. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- BRAX, PEKKA 1890: *Pohjois-Savon kielimurteesta*. Suomi III:3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ESKELINEN, UNTO 1997: *Tavvoo savvoo. Savon kielen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Gottlund 1929 = *Otava eli suomalaisia huivituksia C. A. Gottlundilta*. 3. osa. Julkaistu C. A. Gottlundin Otavan satavuotismuistoksi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 183. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1929.
- GROTENFELT, OSSIAN 1878: *Pohjois-Hämeen kielimurteesta*. Suomi II:12. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HAKULINEN, AULI – OJANEN, JUSSI 1976: *Kielitieteen ja fonetiikan termistöä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 324. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HEIKKINEN, ANNIKA 1992: *Lapinlahden murteen säilymisestä eri ikäpolvilla*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopiston kielten laitos, Fennicum.
- HYYYRYLÄINEN, OTTO 1893: *Tutkimus Hirvensalmen kielestä*. Suomi III:7. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- ITKONEN, TERHO 1968: Itäsuomalaisen liudennuksen fonologinen paradoksi. – *Fenno-Ugrica. Juhlakirja Lauri Postin kuusikymmenvuotispäiväksi 17.3.1968* s. 76–103. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 145. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 1973: Suomen murteiden transkription yksinkertaistamisesta. – Lauri Posti & Terho Itkonen (toim.), *FU-transkription yksinkertaistaminen* s. 19–31. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- JUUSELA, KAISU – PAUNONEN, HEIKKI 1978: *Murrenäytteitä sadan vuoden takaa. Helsingin Suomalaisen Alkeisopiston oppilaiden muistiinpanoja vuosilta 1878–1886*. Castrenianumin toimitteita 19. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KAUPPINEN, SANNA 1998: *Pohjoissavolaisia murrepiirteitä Aarno Kellbergin teoksissa Haukahduksia ja Pesänrakentajat*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Joensuun yliopiston suomen kielen ja kulttuuritieteiden laitos.
- KETTUNEN, LAURI 1910: *Descendens-äännehistoriallinen katsaus Keski-Skandinavian metsäsuomalaisten kieleen*. Suomi IV:8. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1930: *Suomen murteet II. Murrealueet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1940a: *Suomen murteet III A. Murrekartasto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1940b: *Suomen murteet III B. Selityksiä murrekartastoon*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1961 [1928]: *Eestin kielen oppikirja oppikouluja ja seminaareja varten*. Kuudes, tarkistettu painos. Helsinki: WSOY.
- KOSKI, MAUNO 2002: Murteet muodissa. – Ilona Herlin, Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen & Tiina Onikki-Rantajääskö (toim.), *Äidinkielen merkitykset* s. 49–74. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 869. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LEINO, PIRKKO 1968: *Suomalaiset matkimukset*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LESKINEN, HEIKKI 1963: *Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 275. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LÖNNBOHM, O. A. F. 1879: *Jääsken, Kirvun ja osittain Rautjärven ja Ruokolahden pitäjien kielimurteesta*. Suomi II:13. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LÖNNROT, ELIAS 1874: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja I. A–M*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia I. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MAKKONEN, SEIJA 1997: »*Ee tiällä nyt pelekkee savvoo puhuta*». *Vieremäläisnuorten murteen käyttö ja tiedostaminen*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitos.
- MANTILA, HARRI 1993: Miten äännevuoksen eteneminen näkyy kaunokirjallisuuden kielessä? – *Virittäjä* 97 s. 564–577.
- MIELIKÄINEN, AILA 1981: *Etelä-Savon murteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 375. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1991: *Murteiden murros. Levikkikarttoja nykypuhekielen piirteistä*. Jyväskylän

- yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja 36. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- 1994: *Etelä-Savon murteiden äännehistoria II. Vokaalit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 599. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1995: Eräs sisä- ja loppuheiton rajatapaus. – Marjatta Palander (toim.), *Murteiden matkassa. Juhlakirja Alpo Räsäsen 60-vuotispäiväksi* s. 175–188. *Studia Carelica Humanistica* 6. Joensuu: Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta.
- 2003: Ongelmallinen liudennus. – *Aakusti* 3/2003 s. 6–11.
- MIELIKÄINEN, AILA – PALANDER, MARJATTA 2002: Suomalaisten murteasenteista. – *Sananjalka* 44 s. 86–109. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku: Suomen Kielen Seura.
- NIEDZIELSKI, NANCY A. – PRESTON, DENNIS R. 2000: *Folk linguistics: Trends in linguistics. Studies and Monographs* 122. Berlin: Mouton de Gruyter.
- NIEMINEN, ESKO 2004: *Savon murteen Uapine vierasheimoisille*. Tampere: Pilot-kustannus.
- NIKKILÄ, OSMO 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi. Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa*. *Opera Fennistica & Linguistica* 8. Tampere: Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- PALANDER, MARJATTA 1982: Havaintoja nuoren polven murteenkäytöstä ja -tuntemuksesta. – *Virittäjä* 86 s. 164–176.
- 1987: *Suomen itämurteiden erikoisgeminaatio*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 455. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1996: *Vaihtelu Savonlinnan seudun välimurteissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 648. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RAPOLA, MARTTI 1919–1920: *Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen i-loppuiset diftongit suomen murteissa*. *Suomi* IV:17. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1939: Sanapöimintoja nuoren Poppiuksen kirjoitelmista. – *Virittäjä* 43 s. 3–25.
- REIJONEN, ERKKI 1893: *Nurmeksen murteesta*. *Suomi* III:6. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RUOPPILA, VEIKKO 1955: *Äyrämöismurteiden äännehistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 245. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SARVAS, LEENA 1980: *Lapinlahden murrettä*. Suomen kielen näytteitä 9. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Savon kielen seura ry 2004. – <http://gamma.nic.fi/~sakinseu/yleista.htm>. Luettu 23.4.2004.
- SIEVERS, EDUARD 1881: *Grundzüge der Phonetik*. Toinen, uudistettu ja laajennettu painos teoksesta »Grundzüge der Lautphysiologie». Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- SIIKASMAA, LIISA 1972: *Itäsuomalaisen palatalisaation foneettinen luonne*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- SIVULA, JAAKKO 1985: *Hollolan murrettä*. Suomen kielen näytteitä 23. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SMSA 1 = Suomen murteiden sanakirja-arkiston aineisto. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.
- TARKIAINEN, V. 1904: *Äännehistoriallinen tutkimus Juvan murteesta*. *Suomi* IV:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- TURUNEN, AIMO 1959: *Itäisten savolaismurteiden äännehistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 253. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VATJUS, SANNA 2004: *Savolaisuus savolaisten nuorten kokemana. Kyselytutkimus Savo-*

laisen laulun tunnettuudesta ja savolaisuudesta Savon kouluissa. Savotar IX. Helsinki: Savolainen osakunta.

YLI-LUUKKO, EEVA 1980: *Jämsän murretta*. Suomen kielen näytteitä 8. Helsinki: Kotimaisen kielten tutkimuskeskus.

YLI-PAAVOLA, JAAKKO 1977: *Suomen kansankielen tekstien transkriptio 1900-luvulla*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

ÄIMÄ, F. 1932: Ehdotuksia muutoksiksi suomalais-ugrialaisten kielten transskriptioniin. – *Virittäjä* 36 s. 377–385.

PALATALISATION IN DIALECT RESEARCH AND IN LITERATURE WRITTEN IN THE SAVO DIALECT

Palatalisation in eastern Finnish dialects affects dental consonants which are, or once were, preceded or followed by an *i* or *j* and which have been subject to regressive or progressive assimilation: *uní* < *uni* ‘sleep/dream’, *tul’in* ‘I came’, *punañen* < *punainen* ‘red’. In nineteenth-century dialect research, the pronunciation of palatalised consonants was described in detail and palatalisation was also considered to affect the vowel preceding a dental consonant. In historical studies of dialects carried out in the twentieth century, palatalisation was treated only as a consonant modification. The descriptions concentrated not on pronunciation but on the phonetic and phonological distributions, specifically focusing on palatalised consonants and consonant combinations and on the effect of a preceding vowel. Today, palatalisation is a recessive feature of dialects.

The writer analyses the way in which palatalisation has been marked in literature written in the Savo dialect and compares this with what is presented in the dialect research. The material used for the study included dialect verse from the 1930s (Kalle Väänänen) and recent dialect translations of the Kalevala (Matti Lehmonen) and books of the Bible (Raili Pursiainen, Heikki Hyvärinen and Olavi Rytönen). Palatalisation is difficult to mark in such literary works, as additional diacritical marks are not normally employed. Instances of palatalisation are instead shown using the letter *j*, normally placed after the palatalised consonant (*unj*), but sometimes also before it (*ujn*). In some cases the two different positions have been used to indicate whether the palatalisation is regressive (*unj*) or progressive (*punajnen*).

The study results show that palatalisation is primarily marked only on word-final consonants, because in a word-internal position the *j* would be read as a separate component in a consonant combination (**punanjen* =

▷

pu-nan-jen). Most palatalisation cases in the dialect literature were therefore word forms in which there is apocope of the final *i*: *tuomarj* < *tuomari* ‘judge’, *poekanj* < *poikani* ‘my son/boy’, *kuuntelj* < *kuunteli* ‘listened’. However, some of the authors do not mark the palatalisation in *si*-final morphological groups: *poekas* < *poikasi* ‘your son/boy’, *vastas* < *vastasi* ‘replied’. Compared with the eastern Finnish dialects’ apocope of the *i* (phonetic apocope), the apocope of the *i* after *s* (morphological apocope) is a more widely distributed phenomenon, being part of contemporary spoken Finnish. This has evidently influenced the authors’ choices, as an *s* is sufficient in itself as a final morpheme of *si*-final morphological groups (2nd person singular possessive suffix, conditional marker, past tense marker).

In place of progressive palatalisation, the dialect literature uses either the *i*-final diphthong form of the written language or the spoken-language form without the *i*: *huonoille* ‘bad/poor+PL.+ALL.’, *sanoin* ‘I said’, but *pu-nanen*, *takasin* < *takaisin* ‘back’. The plural and past tense forms containing an *i* are used so that they can be distinguished from the corresponding singular and present tense forms, whereas in other morphological groups the *i* has no such function. Here too, the forms used by most of the authors correspond to modern spoken Finnish. ■

Kirjoittajan yhteystiedot (address):

Suomen kieli

Kielten laitos

PL 35

40014 Jyväskylän yliopisto

Sähköposti: *mielikai@cc.jyu.fi*